

oppi, ja arvelee, että näkemyksellä ”on ollut länsimaiseen alitajuntaan vaikutuksia, joihin ei ole kiinnitetty huomiota” (s. 33). Tähän asian käsittely kuitenkin valitettavasti päättyy.

Vaikka paikoin turhankin ytimekkääseen ilmaisuun pyrkivää kirjoittajaa voitaisiin monesti ahdistella lisäkysymyksillä ja jatko-pohdiskelun vaatimuksilla, ei liene epäselvyyttä siitä, että Knuutilan teos on mitä arvokain lisä suomalaisen filosofis-aatehistorialliseen kirjallisuuteen. Se on terveellistä luettavaa paitsi niille, jotka kuvittelevat, että ”puhdas” filosofia voidaan erottaa historiastaan ja että filosofisia ongelmia voidaan ratkaista historiallisessa tyhjiössä, myös niille, jotka pitävät vain vanhojen klassikkojen ruotimista tärkeänä ja väheksyvät oman aikansa filosofien systemaattista, ongelmakeskeistä työskentelyä. Kirja on malliesimerkki siitä, miten historiallisen tutkimuksen kautta voidaan harjoittaa filosofiaa, uppoutua aitoihin filosofisiin ongelmiin ja selvittää, millaisen kehityksen tuloksena nuo ongelmat ovat meille merkityksellisiä.

Sami Pihlström

PERHOSSIIVIN MIESTEN MAAILMASSA

Heidi Liehu: Perhosten valtakunta. Manifesti viimeisestä tulevaisuudesta. Spinx Oy, Juva 1998. 1139 s.

Liehun profetia

Heidi Liehun toinen filosofinen teos käsittelee vuonna 1993 ilmestyneen *Kirsikankukkia* kirjan tavoin niitä perimmäisiä kysymyksiä, joiden ääreen sukupuolisuuutta ja sukupuoli-roolittumista pohtiva väijäämättä joutuu. *Perhosten valtakunnassa* pistää ensimmäisenä silmään sen mahtava sivumäärä: teos pitää sisällään yli tuhat sivua. Filosofian historiasta ei löydy montaakaan opusta, jotka yltaisivat samaan. Tämä herättää lukijassa odotuksen ja uteliaisuuden: mitä maailmaa mullistavaa tämä järkäle kätkeekään sisäänsä? Takakanen esittelytekstissä luvataan suurelliseen sävyyn, että Liehu on ”profeetallinen näkijä”, jonka ”äänessä puhuvat esi-äidit ja vuositu-hansia vaiennetut naiset”, ja että ”hän kertoo miksi Kristus ristiinnaulittiin, hän kertoo miksi kommunismi romahti, hän kertoo miksi yksikään rauhanmies ei voi kukistaa sodan voimia” jne. Lopuksi julistetaan, että ”mykistävän

analyysinsä pohjalle Heidi Liehu luo näyn tulevaisuudesta, ainoasta mahdollisesta”. Tästä kaikesta lukijalle muodostuu ennakkokuva, että kyseessä on Raamattuun ja muihin pyhiin kirjoihin verrattava uuden feministisen aikakauden alun profetia.

Tarkempi perehtyminen teokseen kuitenkin paljastaa, että mistään Raamatusta ei sentään ole kysymys. Kirjan pituuteen vaikuttaa paljolti se, että Liehu käyttää teoksessaan toistoa lähes samoin sanoin monta kertaa. Tämä on outoa, sillä kirjoittajana Liehu on suora ja selkeä. Luoko Liehu sisällöllisellä tasolla mitään perustavasti uutta? Monet hänen keskeisistä teemoistaan ovat tuttuja jo monilta muilta naistutkijoilta, kuten esimerkiksi Rosi Braidotilta ja Evelyn Fox Kelleriltä. Mutta vaikka ”Perhosten valtakunta” ei uusi raamattu olekaan, tarvitseeko sen sellainen ollakaan. Sillä onhan pyrkimys profeetallisiin kaiken kattaviin ja paljastaviin teorioihin perimiehin intohimo. Eikö pyrkimys kertoa kaikki ja kerralla ja saavuttaa tätä kautta kuolematon puolijumalan asema ilmennä miehistä vallanhalua ja egoismia. Tätä itse asiassa Liehukin, monien muiden feministien ohella, kautta koko kirjansa arvostelee ja purkaa. Teoksen ulkoasun ja sisällön välillä on siis ilmeinen ristiriita, ellei Liehu sitten ole halunnut tehdä pilaa ja karikoida miehistä mahtipontisuutta ja suuruuden tavoittelua, paljastaa sen sisäisen ontouden imitoimalla ja kärjistämällä sitä äärimmilleen.

Perhosten valtakunta on temaattisesti varsin selkeä ja yhtenäinen teos. Kirjan punaisena lankana kulkee selvitys siitä, miksi ja miten sukupuolet erotetaan patriarkalisessa järjestelmässä toisistaan ja asetetaan hierarkkiseen järjestykseen, jossa miehen rooli on subjektin ja hallitsijan ja naisen vastaavasti objektin ja alistujan. Lähes kaikki muut teemat ja huomioidut ovat pitkälle tämän perusteeman erilaisia johdannaisia, muunnelmia ja sovelluksia. Liehu käyttää perusteemansa setvimisen välineenä psykoanalyttistä menetelmää, mutta myös eksistentialismi ja hegeliläinen dialektiikka ovat vahvasti mukana (käsitellähän Liehun väitöskirja aikoinaan Hegelin ja Kierkegaardin filosofioiden välistä suhdetta).

Äidistä irtautumisen ongelmat

Liehu etsii syitä sukupuolten väliselle hierarkkialle ihmisen varhaislapsuudesta. Keskipisteessä on poikalapsen kehitys. Psykoanalyttistä lähestymistapaa käyttäen Liehu huomaa, että pieni lapsi on vielä erottamaton osa äitiään, äidistään täysin riippuvainen ja avuton olento. Lapsen kehityksen kuluessa poikalapsi kuitenkin joutuu miehisen minuuden saavuttaakseen irrottautumaan jyrkästi äidistään ja etsimään samastumiskohdetta isästään. Tämä edellyttää samalla lapsen äitiin sitoneen aistillisen ja tunteellisen napanuoran

väkivaltaista katkaisemista ja kieltämistä; miehiksi varttuvan pojan on pyrittävä torjumaan ja kieltämään tunteensa ja läheisyyden tarpeensa, jotta hän ei vajoaisi takaisin siihen epäitsenäisyyden ja avuttomuuden tilaan, joka vallitsi silloin kun hän vielä lepäsi äitinsä kohdussa ja sylissä. Pojan miehiksi kasvamisen prosessi on näin jatkuvaa kamppailua äidin hoivavaltaa vastaan, jonka hän sitten isään samastumisen kautta ylittää ja voittaa. Voitto on kuitenkin näennäinen, koska kyseessä on nimenomaan äidin kieltäminen ja torjuminen. Voitto saavutetaan ainoastaan tietoisuuden pintatasolla: tunteet ja muisto ykseydestä äidin kanssa jäävät elämään miehen tiedottomaan, josta ne jatkuvasti pyrkivät ylös tietoisuuden sfääriin. Mies pystyykin pitämään yllä itsenäisyyttään ja riippumattomuuttaan vain etäännyttämällä ja objektiivomalla naisen kauaksi ulkopuolelleen; jos mies antautuisi tasa-arvoiseen ja dialogiseen suhteeseen naisen kanssa, itseensä imevän äidin aavekuva nousisi pintaan tiedottoman syvyyksistä ja mies kokisi menettävänsä identtiteettinsä ja minuutensa. Tällä tavoin miehin subjektiviteetti ja itsenäisyys perustuvat patriarkaalisessa järjestelmässä naisen ja naisellisuuden alistamiselle ja objektiivomiselle ja paljastuvat samanlaisiksi illuusioiksi kuin herran itsenäisyys ja riippumattomuus orjastaan Hegelin herra/orja-dialektiikassa.

Tytöltä taas äidistä irrottautuminen ja itsenäistyminen on kielletty lähes tyystin. Koska tyttö on potentiaalinen nainen ja äiti, hänen on isän sijasta samastuttava äitiin, omaksuttava tunteellinen kiinnittyjän ja takertujan rooli. Suhteessa mieheen tämä merkitsee sitä, että nainen sietää miehen taholta melkein mitä tahansa. Nainen ei osaa irrottautua miehen vallan ikeestä, vaan omaksuu suosiolla objektin ja alistujan roolin, ja näin omalla tavallaan pitää yllä omaa sortoaan ja patriarkaalista järjestelmää.

Edellä esitetty ajatuskuvio ei ole uusi, sitä ovat ansiokkaasti kehitelleet useat naistutkijat, kuten jo aiemmin mainitsemani Keller, jonka teos *Tieteen sisarpuoli* käsittelee kuvion ilmenemistä tieteessä, on mitä suositeltavin alan klassikko. Teema on kuitenkin erittäin merkittävä ja sillä on kauaskantoisia seurauksia, jotka ulottuvat jokapäiväisen arkielämän tasolta aina yleisiin filosofisiin ja tieteellisiin sfääreihin asti. Liehun mielenkiintoisimmat huomiot näistä seuraamuksista liittyvät filosofiaan, keinotodellisuuteen, postmodernismiin ja kuolemaan.

Miehin tunteista ja ruumiillisuudesta irrottautuminen heijastuu filosofiassa ja tieteessä neutraalisuuden ja objektiivisuuden ihanteissa. Nämä ihanteet vaativat, että tutkijan on muututtava anonymiksi ja tunteettomaksi silmäksi, joka tarkastelee tutkimuskohdettaan viileästi ja etäisesti. Tämä kristallisoituu luonnontieteissä, joissa luonto nähdään sieluttomana ja esineellisenä objek-

tina, joka nöyränä ja mykkänä noudattaa tieteen formaaleja periaatteita ja lakeja. Liehu taas tahtoo kohdata luonnon elävänä ja kommunikaatiokykyisenä subjektina, joka ei tottele mitään ennalta laadittuja deterministisiä lakeja ja kaavoja. Ennustamisen ja manipuloinnin sijasta luontoa tulisi yrittää kuunnella ja ymmärtää. Jokaisella luonnonololla, eläimillä, kasveilla ja jopa kivillä ja kannoilla on meille oma tarinansa kerrottavanaan. – Mutta nämä tarinat avautuvat meille vasta kun löydämme sellaisen järjen käsitteen, joka ei sulje pois tunteita. Vasta tunteet ja ruumis pystyvät rakentamaan siltoja tutkivan subjektin ja tutkittavan objektin välille. Silmä ilman sydäntä ei kykene eläytymään ja tustutamaan luontoon sen omilla ehdoilla. Mielestäni Liehun teoksen paras puoli onkin se, että Liehu ei aja pelkästään ”naisten asiaa” – kuten eivät monet muutkaan feministit, vaikka heitä on siitä usein syytetty – eikä edes ”ihmisen asiaa”, vaan hän haluaa puhua kaikkien sorrettujen puolesta. Myös miesten, sillä myös mies kärsii omasta tunteettoman tyrannin roolistaan, on kovan ja muun maailman poissulkevan panssarinsa vanki.

Postmodernin kritiikki

Entä sitten postmoderni. Sillähän on tunnetusti paljon yhteistä feminismiin kanssa: se arvostelee perinteistä filosofiaa ja tiedettä, haluaa romuttaa miehist valthierarkiat, dikotomiat ja olemukset, haluaa hajoittaa kiinteän ja autoritäärisen ”kartesiolaisen” subjektin ja tarjoaa tilalle liikettä ja moninaisuutta, suhteellisuutta ja erilaisuutta. Liehu ei kiellä tätä. Kokonaisuutena postmoderni kuitenkin näyttyy Liehulle uutena miesvallan muotona. Liehun kritiikin kärki kohdistuu postmodernismiin liittyvään arvorelativismiin. Liehun mielestä postmodernismiin kietoutuva äärimmilleen viety arvorelativismi vetää maton alta feminismiltä. Postmodernistit eivät katso suopein silmin feministien kannattamaa ajatusta uudesta naissubjektuudesta ja tasa-arvosta uutena edistysaskeleena ihmiskunnan historiassa. Nämä edustavat postmodernistien mielestä paluuta perinteiseen arvoabsolutismiin: pyrkimys uuteen naissubjektuuteen mielletään pyrkimykseksi palauttaa perinteinen pysyvä ja kiinteä subjektius arvoonsa, nyt vain ”nais”-etuliitteellä varustettuna, ja tasa-arvon kohottaminen uudeksi arvokkaaksi päämääräksi ja edistysaskeleeksi nähdään valistushenkisen kehitysjattelun uutena muotona. Näin postmodernismi kohtelee naisia yhtä tylysti kuin perinteinen filosofinen machoismi, mutta tekee sen vain piilevämmiin ja salakavalammin.

Liehu kääntää nämä postmodernin syytökset sitä itseään vastaan. Postmodernismin arvorelativismi, joka sulkee pois kaikki absoluuttiset arvot ja näkökulmat, on eräänlaista absolutismia sekin, nyt vain käänteisessä

muodossa: kaikkien arvojen suhteellisuus on sille absoluuttinen arvo ylitse muiden. Tässä Liehu osuukin mielestäni maaliin. Tosi relativismi kyseenalaistaisi ja relativisoisi myös itsensä ja antaisi tilaa myös absoluuttisille arvoille, hyväksyisi myös oman anti-teesinsä. Samoin hajonnut subjektius, joka asettuu jyrkkään poissulkevaan vastakohtaisuussuhteeseen pysyvää ja ehjää subjektuutta vastaan, on vain edeltäjänsä käänteiskuva, ja näin yhtä vallanhimoinen ja erilaiset subjektuudenmuodot ulossulkeva kuin edeltäjänsä. Korostankin että subjektius, joka olisi todella luopunut valtaintresseistään, olisi samanaikaisesti sekä hajonnut että pysyvä ja kaikkea siltä väliltä. Täten postmodernismin uskottelema radikaalius kuihtuu vanhan vallan jatkeeksi.

Postmodernismin uskollisuus perinteiselle miesvallalle tulee kuitenkin näkyvimmin ja avoimimmin esiin näkemyksessä ”filosofian naiseksi tulemisessa”. Postmoderni haluaa samastaa juhlimansa irrationaaliset ja muotoa hajoittavat elementit feminiinisyiden kanssa. Esimerkiksi Derridalle ”*Differance*” edustaa prosessinomaisuudessaan ja määrittämättömyydessään naiseutta. Tämä naisellinen elementti on kuitenkin itsessään mykkä ja subjektiton; se on vain väline, jonka avulla hajonnut miessubjekti hämärtää ja romuttaa vanhoja muotoja. Kun muistamme, että naista on kautta aikojen pidetty kaaoksen ja irrationaalisuuden edustajana, huomaamme että tässä ei ole juuri mitään muuta uutta kuin se, että kun ennen tämä naisellinen elementti haluttiin vaijenta ja karkoittaa pois ajattelun ja kielen alueelta, nyt sitä ylistetään positiivisena mahtina ja kutsutaan sinne takaisin. Tärkein on kuitenkin pysynyt samana; molemmissa tapauksissa subjektin pallilla istuu mies ja naisen on tyytyminen objektin ja välineen rooliin. Tämä sinetöi postmodernismin naisvihamielisyyden Liehun mielestä niin vahvasti, että hän näkee postmodernismin tietynlaisena naisista vastaan suunnattuna miesten salaliittona; juuri kun nainen on heräämässä omaan subjektuuteensa ja saavuttamaisillaan tasa-arvon, subjektius ja arvot puretaan ja julistetaan kuolleiksi, mutta samalla naisen perinteiseen objektin asemaan ei kajota sormenpäälläkään.

Olen tässä pitkälle samaa mieltä Liehun kanssa mutta näen samalla ”filosofian naiseksi tulemisessa” positiivisiakin piirteitä. Vaikka postmodernismi toisella jalalla seisookin vanhan vallan rivistöissä, se on toisella jalalla onnistunut hivuttautumaan siitä jonkin verran ulospäin. Esimerkiksi se, että feminiinisiä elementtejä on yleensäkin päästetty sisään tarkasti vartioidulle ajattelun ja kielen alueelle on jo edes pieni edistysaskel miehen äidin vallan pelosta vapautumisen tiellä. Miehet ovat tässä jo piirun verran astuneet lähemmäksi feminiinisyttä(än). Eiväthän mitkään muutokset ihmiskunnan historiassa tapahdu räjähdysnomaisesti yhdessä yössä, vaan vaihteittain

pienin edistysaskelin. Tätä historiallisen muutoksen vaihteellisuutta Liehukin korostaa kautta kirjansa, mutta ei halua kuitenkaan huomata postmodernismin tuomia uusia tuu- lia.

Miehin filosofia

Liehulla on taipumus nähdä lähes kaikki mies- ten tekemä filosofia, niin mennyt kuin nykyinenkin, pelkkänä vallan heijastumana ja sublimaationa, yhtenä ja samana käsitteel- lisenä alistuskoneistona, vailla eroja eri filo- sofioiden välillä. Tässä Liehu mielestäni lioit- telee. Vaikka valta onkin kummitellut filosofi- an historian taustalla, filosofiaa ei voi suoraan palauttaa ja samastaa siihen. Filosofiset on- gelmat ovat aitoja ja todellisia, eivätkä vain ovelasti naamioituja naisen hallintayrityksiä. Samoin eri filosofioiden välillä on eroja ja vä- rejä enemmän kuin Liehu antaa ymmärtää. Toisinaan Liehu suhtautuukin miesfilosofiaan positiivisemmin ja myöntää esimerkiksi että filosofia on tällä vuosisadalla lähestynyt runo- utta ja tunteita ja että naisten tulisi yleensäkin arvostaa miestradiation hyviä puolia, mutta nämä huomiot jäävät irrallisiksi ja hetkellisiksi.

Liehun jyrkkyys suhteessa miesten ai- kaansaamaan filosofiaan ja kulttuuriin on oudossa ristiriidassa hänen feminismiä kos- kevien kannanottojensa kanssa. Liehu arvos- telee paljon yleistä käsitystä jonka mukaan feminisimi on taistelusuhteessa miehiin ja miehet ovat kaiken pahan alku ja juuri. Liehun mielestä nainen on aivan yhtä paljon osallinen patriarkaatin ylläpitämiseen kuin mieskin. Mies ei sorra naista sen enempää kuin nainen miestä, vaan molemmat ovat saman järjestel- män uhreja ja kanssarikollisia ja kärsivät ase- mastaan aivan yhtä lailla, vain eri tavoin. Sa- moin feminisimi ei ole vain naisten vapautuslii- ke, vaan myös miesten. Tasa-arvo vaatii to- teutuakseen molempien sukupuolten välistä yhteistyötä ja dialogia. Mutta tätä dialogia Liehu ei pysty juurikaan käymään menneiden ja nykyisten miesfilosofien kanssa. Hän ei ha- lua etsiä filosofian historiasta niitä positiivisia puolia, joita kaikista negatiivisista valta- ja alistusasetelmista huolimatta löytyy. Eikä tämä yksisilmäisyys ole yksin Liehun ongelma vaan se vaivaa myös monia muita feministejä.

Hallittu kuolema

Tärkein tema Liehun kirjassa on kuitenkin mielestäni kuoleman pohdiskelu feminis- tisestä perspektiivistä. Kuolema on vilahdellut myös useiden muiden feministien kirjoituk- sissa, mutta kukaan heistä ei ole käsitellyt sitä niin paljon ja perusteellisesti kuin Liehu. Kuo- leman esiintyminen feministisissä teksteissä ei ole sattuma, vaan liittyy suoraan feminismin ydinkysymyksiin. Kautta historian ovat mies- filosofit enemmän tai vähemmän suoraan rinnastaneet naisen, luonnon ja kuoleman

toisiinsa. Syy tähän on hyvin yksinkertainen: naisen kyky tulla raskaaksi ja synnyttää. Kohtu kaikessa pimeydessään ja itseensäsulatta- vuudessaan edustaa yksilölle tuonpuolista to- dellisuutta. Yksilö ei pysty muistamaan mitään siitä ajasta kun hän vielä lepäsi äitinsä kohdussa, koska silloin hän oli oikeastaan kuollut, vailla minkäänlaista identiteettiä, mi- nuutta ja muistia. Hän oli jakamaton osa äitin- sä ruumista samaan tapaan kuin hän kuoltua- an hajoaa ja sulautuu osaksi luontoa, ”luon- toäidin” kosmista kohtua. Näin voisi väittää, että naisen pelko onkin pohjimmiltaan kuole- man pelkoa. Ja tähän kuoleman pelkoon koko kulttuurimme perustuu.

Liehu tuokin terävästi esiin sen, miten meidän aikamme keinotodellisuus muodos- taa vahvasti panssaroidun elämismaailman, joka peittää luonnon alkuperäisen olemassa- olon alleen. Ja tekee sen niin tehokkaasti, että monet eivät enää usko, että mitään alkupe- räistä olemassaoloa onkaan olemassa. Käsi- puhelimet, faxit ja eritoten televisioiden, vide- oiden ja tietokoneiden kuvamaailmat vieraan- nuttavat ja imaisevat yksilön tietoisuuden mu- kaansa niin voimakkaasti, että yksilö ei enää huomaa olevansa konkreettinen ja kehollinen olento, joka jatkuvasti vanhenee ja lähestyy kuolemaa. Kuvien maailma on kuolematon, ikuisuuden platoninen maailma. Jo tavallinen yksinkertainen valokuva pysäyttää ja jähmet- tää elävän ja katoavaisen nykyhetken ikuiseksi ja muuttumattomaksi kuvaksi. Näin kuvilla hallitaan tai kuvitellaan hallittavan myös kuo- lemaa. Naisen edustaessa kuolemaa Liehu toteaaakin, että ei ole ihme, että nainen on his- torian kuvatuin kohde. Näin meidän erilaisuu- den ja yksilöllisyyden kunnioittamisella ylpeilevä postmoderni aikakautemme onkin paradoksaalisesti vasta todellistanut vuositu- hantisen platonisen ikuisuusihanteen. Ja myös yleisyysihanteen. Paras esimerkki tästä on mielestäni massatuotteet. Massatuotteista on pyritty häivyttämään kaikki yksilölliset erot, ja ne on onnistuttu saamaan lähes mate- maattisella tarkkuudella toistensa näköisiksi. Kun esimerkiksi ostan kaupasta maitotölkin, on aivan sama minkä tölkin kassiini poimin, sillä ne ovat kaikki samanlaisia yhden ja ylei- sen maitotölkin idean heijastumia, eivät ajas- sa virtaavia ainutkertaisia ja katoavaisia yksilöitä. Näin platoninen ikuinen ja yleinen ideoiden taivas on massatuotteiden kautta laskeutunut maan päälle ja kuolema on häivytetty olemattomiin. Mutta koska tämä kuolemattomuus on itsepetöksellä, kuoleman kieltämisellä hankittu, se ei kestä. Koska kuo- lemaa ei suostuta kohtaamaan suoraan sil- mästä silmään, se tulee sisään kiertoteitse. Liehu toteaaakin, että historiasta ei löydy toista aikakautta, jolloin kuolema olisi vaaninut niin totaalisenä ja kaiken tuhoavana mahtina kuin nyt meidän aikamme. Tieteen ja teknolo- gian ansiosta, joiden piti pidentää elämää ja voittaa kuolema, koko maapallomme horjuu

kuoleman kuilun reunalla. Ydinaseet ja saas- teet uhkaavat suistaa koko maapallomme monine elämänmuotoineen kuoleman kitaan. Ainoa mahdollisuus välttää tämä totaalinen tuho, on tunnistaa ja tunnustaa kuoleman läs- näolo itse kunkin yksilön omassa elämässä. Ja tämä merkitsee samalla naisen ja äidinpelon kohtaamista ja siitä vapautumista.

Mielestäni kuoleman kohtaaminen ja hy- väksyminen osana elämänvirtaa antaa vankan pohjan myös kaikkinaiselle tasa-arvolle. Ni- mittäin, mitä tahansa eroja ja hierarkioita ih- misten välille voidaankin maanpäällisen elä- män aikana pystyttää, niin kuoleman tullessa ne romahtavat ja ihmiset ovat yhtä. Kuolema tavoittaa jokaisen yksilön säädystä ja suku- puolesta riippumatta. Ja maaäidin kohdussa lahoavat ruumiit sulautuvat toisiinsa ja koko luomakuntaan. Toisin sanoen, jos tajuan, että tulen hajoamaan ja sulautumaan erottamat- tomaksi osaksi maata, joka itse asiassa muo- dostuu erilaisten olioiden mullaksi maatu- neista kehoista, niin miten voin enää pitää jyrkkää välimatkaa muihin olentoihin, miten voin enää kuvitella olevani erillinen ja muista riippumaton ego. Liehu esittää, että todelli- nen, kuoleman kohtaamisen kautta saavutet- tu kuolemattomuus merkitsee tietoisuutta it- sestä luonnon kokonaisuuden osana; kun yksilö sulautuu kuollessaan luontoon, hän jat- kaa elämäänsä uudessa muodossa ja mullaksi muuttuneena antaa kasvuedellytykset uudel- le versoavalle elämälle.

Pekka Wahlstedt